

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ І КІНОПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО РЕЖИСЕРА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОГО І ХУДОЖНЬОГО КІНО Г.Т. КРИКУНА

У цій статті досліджено життя і творчість видатного українського режисера науково-популярного кіно Григорія Тимофійовича Крикуна, його кінопедагогічну діяльність на кінофакультеті Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого.

Ключові слова: Григорій Крикун, становлення кіноосвіти в Україні, кінорежисер, кінофакультет, науково-популярне кіно, майстерня.

In this article investigational life and creation of the prominent Ukrainian film director of the scientific-popular cinema Grigory Timofy Krikun, his cinemapedagogical activity in the cinema faculty of the Kiev state institute of dramatic art named of I.K. Karpenko-Karyi.

Keywords: Grigory Krikun, becoming of cinemaeducation in Ukraine, film director, cinemafaculty, scientific-popular cinema, workshop.

Проблема, якій присвячується дослідження, полягає в тому, що українським кінознавцями фактично не досліджувалося життя, творчість і кінопедагогічна діяльність одного з піонерів українського науково-популярного кінематографу Григорія Тимофійовича Крикуна (12.08.1906, с. Камишевате, Кіровоградської обл. – 28.05.1971, Київ), який уславився не лише своїми фільмами, а й був одним з перших педагогів, який з 1964 по 1969 рр. виховував першу майстерню режисерів науково-популярного кіно на кінофакультеті Київського державного інституту театрального мистецтва (КДІТМ) ім. І.К. Карпенка-Карого.

Виходячи з проблеми, ми визначимо мету дослідження: дослідити та проаналізувати сторінки життя, творчості й кінопедагогічної діяльності уславленого українського режисера науково-популярного і художнього фільмів, кінопедагога, члена Спілки кінематографістів України Г.Т. Крикуна.

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення творчої спадщини провідних українських митців, які з тих чи інших причин опинилися поза увагою радянських кінознавців.

Науковими завданнями статті є: дослідити життєвого і творчого шляху Т. Крикуна від студента кінорежисерського факультету Київського державного інституту кінематографії (КДІК) до провідного режисера науково-популярного і художнього кіно; проаналізувати навчання Тимофія Крикуна в режисерській лабораторії (РЛККФ) О.П. Довженка при Київській кінофабриці; навести список науково-популярних фільмів, знятих митцем на Київській кіностудії науково-популярних фільмів; розповісти про три повнометражні художні фільми, зняті Г. Крикуном на Київській кіностудії художніх фільмів; реконструювати невідомі сторінки його педагогічної діяльності на кінофакультеті КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого в першій майстерні режисерів науково-популярного кіно.

У 1922–1924 рр. Григорій Крикун навчався на Вищих трьохрічних педагогічних курсах, після чого по відрядженню Наркомпроса України був направлений на навчання у Київський педагогічний технікум ім. Б. Грінченка, який закінчив у 1926 р. Молодий вчитель чотири роки викладав українську мову і літературу в школах Київської і Одеської областей, проте мріяв про кінематограф, а тому після організації у 1930 р. в Києві кіноінституту пішов опановувати нове для себе мистецтво.

Григорій Крикун з 1930 по 1934 рр. навчався у Київському державному інституті кінематографії (КДІК), був членом профбюро і відповідальним секретарем студентської багатотиражки "Кінокадри" [6, арк. 6].

Крикун познайомився з Олександром Петровичем Довженком у 1930 р., коли студенти КДІКу вирішили запросити митця викладати кінорежисуру. Під час зйомок "Івана" разом зі своїми одногрупниками Олексієм Шопіним, Миколою Сасімом та ін. Григорій Крикун був практикантом, залученим на посаду асистента режисера О. Довженка. Як згадував один із студентів Григорій Григор'єв: "Скромний і вдумливий Крикун сподобався Довженкові, бо серйозно ставився до роботи і швидко здобув собі авторитет у групі" [2].

На початку 1933 р. О.Довженко, рятуючись від ймовірного арешту, був вимушений тікати до Росії. А студенти КДІКу, серед яких був і Григорій Крикун, після арешту нового художнього керівника Олександра Григоровича Гавронського, звернулися в Московський державний інститут кінематографії до уславленого радянського кінорежисера-педагога Льва Володимировича Кулешова.

Наприкінці 1933 р. Лев Кулешов разом із своєю дружиною і помічницею Олександрою Хохловою приїздив у Київ, де прочитав студентам-кінорежисерам, серед яких був і Григорій Крикун, низку лекцій.

На початку 1934 р. Григорій Крикун разом з іншими випускниками режисерського факультету КДІКу їздив в спеціальну ознайомчу поїздку великими містами і кінофабриками Радянського Союзу, під

час якої проходило ознайомлення з кращими творчими здобутками. Під час цієї поїздки Г. Крикун разом з іншими київськими студентами зустрівся у Московському державному інституті кінематографії з Л.В. Кулешовим та в Московському будинку кіно з О.П. Довженком.

В грудні 1934 р. Г.Крикун отримав диплом № 60, в якому, зокрема, зазначалося: "...виконав наступну виробничу практику: на Київській кіностудії у режисера Довженко – практикант асистента режисера. Гр. Крикун захистив в Державній кваліфікаційній комісії дипломну роботу на тему сценарій-експлікація і режисерська розробка: "Перевиховання старих кадрів-залізничників" з оцінкою "добре" [3].

У 1935–1938 рр. Крикун був учнем (режисером-лаборантом) режисерської лабораторії О. Довженка при Київській кінофабриці (РЛККФ). У віднайденому автором недрукованому раніше архівному документі Довженко зазначав, що "прийняв таких людей, як... Крикуна" [9, Арк. 6].

Довженко прискіпливо добирав учнів, ретельно вивчав їх, тому що головною особливістю педагогічного методу було в першу чергу знайти однодумців: "Я вважаю, що майстерня окремого майстра повинна будуватися на... єдності принципів майстра й учнів" [9, Арк. 2]. І той факт, що видатний український митець відразу обрав Григорія Крикуна, говорить про те, що герой нашого дослідження мав чудовий творчий потенціал, який був співзвучним довшенківському.

Режисерів-лаборантів приймали до штату студії, вони отримували зарплату, а також стояли в черзі на житло, яке будувала Київська кіностудія для своїх співробітників на вулиці Горького. Усі режисери-лаборанти отримували різні суми, зокрема "Г. Крикун – 187 крб." [8, Арк. 102], що було однією з найбільших зарплат.

Режисер-лаборант Григорій Крикун паралельно із навчанням в режисерській лабораторії О. Довженка (1935-1938) був аспірантом кафедри кінорежисури КДІКу (1935-1936) до моменту її розформування.

Після арештів деяких режисерів-лаборантів майстерню О.П. Довженка було закрито, проте деякий час вона ще функціонувала. В 1938 р. цей унікальний кінопедагогічний заклад поступово танув: "Один за одним покидали її розчаровані у своїх сподіваннях, а можливо, і в собі, люди" [1].

Не було випуску, видачі дипломів. Одні потрапили до кінотовиробництва, інші пішли в знімальні групи довшатися, деякі залишили кінематограф. Отримав власну постановку науково-популярного фільму і Г. Крикун.

Протягом всього життя Крикун вважав себе учнем О. Довженка, у всіх автобіографіях згадував про навчання у О. Довженка під час зйомок "Івана" та власну участь у РЛККФ.

Г. Крикун спогадів про О. Довженка не залишив – можливо, їх заборонила друкувати Солнцева, яка не допускала оприлюднення розповідей колишніх студентів КДІКу та своїх колег – режисерів-лаборантів.

Не виключено, що у часи опали Олександра Довженка Григорій Крикун просто боявся писати спогади про свого вчителя. Тим більше, що в біографії митця були затемнені місця, які нині здаються незначними, проте в ті часи заставляли батьків не розказувати про своє життя дітям. Колишній учень Духовної семінарії Григорій Тимофійович Крикун, у якого, за словами його онуки Олени Ярославівни Зоріної, були репресовані батько і родичі, на відміну від багатьох кінематографістів, боявся їздити за кордон, оскільки радянських людей, які виїздили за кордон, КДБ ретельно перевіряли.

У 1935–1941 рр. Григорій Крикун був асистентом режисера і режисером-постановником науково-популярного і навчального фільму Київської кіностудії. Під час Великої Вітчизняної війни (1941–1944) Крикун був режисером "Київчфільму", який був евакуйований до Ташкенту, за що був нагороджений медалями, серед яких "За доблесну працю під час Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр."

Після реєвакації "Київчфільму" на Україну Г.Т. Крикун у 1944–1953 рр. і 1960–1970 рр. працював режисером-постановником Київської студії науково-популярних фільмів.

Григорій Тимофійович Крикун на Кіностудії художніх фільмів імені свого вчителя О. Довженка з 1953 по 1960 рр. зняв як режисер-постановник три художні фільми – "Над Черемошем" (1954), "Дівчина з маяку" (1956) та "Вогненний міст" (1958, у співавторстві з відомим українським та російським актором, театральним режисером, Народним артистом СРСР (1951) Михайлом Федоровичем Романовим (16.10.1896, Санкт-Петербург – 4.10.1963, Москва)

У дебютному повнометражному художньому фільмі Григорія Крикуна "Над Черемошем" розповідалося про колективізації в гуцульському селі в перші післявоєнні роки. У політично доцільному на той час сценарії Михайла Стельмаха розповідалося про те, як західноукраїнським селянам складно відразу зрозуміти і прийняти колективізацію, тому що бійці УПА залякують і загрожують їм розправою, якщо вони стануть колгоспниками.

У центрі другого повнометражного художнього фільму Крикуна "Дівчина з маяку" (1956) за повістю Олесея Гончара "Нехай горить вогник", який був автором сценарію цієї стрічки, кохання доньки доглядача маяка боцмана Лелеки Марійка і молодого ловеласа – капітана катера, який доставляє на маленький острів пальне.

У телефільмі-виставі за однойменною п'єсою Б. Ромашова "Вогненний міст" розповідається про родину московського адвоката Дубравіна. Коли на вулицях Москви йшли бої між юнкерами і червоногвардійцями, родина Дубравіних розкололася на два табори. Дочка Ірина стала на бік червоних, а син Геннадій опинився в штабі Тимчасового уряду. Разом із загонами юнкерів Геннадій біжить на

Україну, щоб об'єднатися петлюрівцями. Біля Конотопа загін Червоної гвардії під командуванням Хомутова розбиває загін поручика Дубравіна. Геннадій потрапляє в полон до червоних. Але йому вдається втекти ... Минає десять років. У будинку колишнього адвоката Дубравіна, як і багато років тому, святкують день народження Ксенії Михайлівни. Тут і Хомутів, нині директор крупного заводу під Москвою, і Ірина Дубравіна, його дружина. З еміграції з диверсійним завданням повертається Геннадій Дубравін. Колишній поручик намагається потрапити на завод Хомутова. Але на території заводу Дубравіна затримує колишній комісар Штанге.

Ці фільми були професійно зроблені, проте не принесли Г.Т. Крикуну слави його іменитих вчителів О.П. Довженка і Л.В. Кулешова. Проте заслужені визнання і повагу Г.Т. Крикун здобув як один із корифеїв українського науково-популярного кінематографу, знявши близько тридцяти н/п фільмів, серед яких: "Робота дільничної станції" (1939), "Диспетчерська централізація" (1941), "Зчеплення вагонів" (1942), "Умови для вагонів" (1943), "Швидкісне спорожнення каналів Чирінської ГЕС" (1944), "Підготовка автомобіля до весняної експлуатації" (1945), "Більше товарів широкого вжитку", "Стаханівські методи в будівництві" (1947), "Полезахисні лісонасадження" (1950), "Українська РСР" (1951), "Амвросій Бучма" (1960), "Електронний майстер" (1961), "Автоматизація керування прокатними станами", "Марко Кропивницький" (1962), "Золоті зерна" (1963), "Партія і народ" (1964), "Слово про Ігоря Савченка" (1965) та інші. Як зазначалося в особовій справі митця: "Виразні засоби для ясного розкриття пізнавального матеріалу, чудова ерудиція, вміння працювати з людьми – учасниками зйомок і відмінне знання монтажу добре допомагають йому в роботі" [6, арк. 18 зв.].

Г.Т. Крикун поєднував творчу роботу з педагогічною: 1964–1969 – керівник курсу режисерів науково-популярного кіно, викладав режисуру художнього фільму.

У 1961 р. у КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого було засновано кінофакультет, першу майстерню режисерів художнього фільму і кіноакторів набрав В.І. Івченко, 1962 р. – майстерню режисерів художнього фільму Т.В. Левчук, 1963 – першу майстерню режисерів документального кіно В.П. Небера, 1964 – першу майстерню режисерів науково-популярного кіно – Г.Т. Крикун.

До цієї майстерні потрапили: Бережній Олексій Михайлович; Бабій Віталій Миронович; Борисова Людмила Василівна; Васюков Сергій Євгенович; Гненний Віктор Миколайович; Гончаров Євген Аркадійович; Крайній Костянтин Михайлович; Лізунов Олександр Савелійович; Маценко Леонід Михайлович; Некрасов Юрій Семенович; Редькін Леонід Іларіонович; Соколовський Валентин Іванович; Чаєвська Людмила М.; Рупна Анатолій; Лисенко Оксана Георгіївна; Костилова Валентина Андріївна; Гранін Віктор; Новак (Каплічна) Ірина Олександрівна; Шевчук Анатолій Григорович; Додока Віктор Іванович [5].

Григорій Тимофійович Крикун умів надавати шанс молодим кінорежисерам не лише в мистецтві, а й в кінопедагогіці. Другим педагогом на курс він взяв випускника ВДІКу Тимура (Теймураза) Олександровича Золоєва (нар. 20 листопада 1931 р. у м. Орджонікідзе), який до режисерського факультету закінчив історико-філологічний факультет Північно-Осетинського університету в м. Орджонікідзе і працював вчителем на Уралі. Г.Т. Крикун не помилився – нині Т.О. Золоєв заслужений діяч мистецтв України (2000), лауреат премії ім. М.В. Ломоносова АН СРСР (1973), який на Київській кіностудії науково-популярних фільмів створив фільми "Гімнаст" (1966, 1 премія на Всесоюзному фестивалі спортивних фільмів 1967 р. в Москві, 1 премія Міжнародного кінофестивалю короткометражних фільмів в Оберхаузені у 1967 р.; 1 приз Асоціації спортивної преси Міжнародного фестивалю спортивних фільмів 1967 р. в Кортіна д'Ампеццо), "Фехтувальники" (Золота медаль і Приз "Комсомольської правди" на II Всесоюзному кінофестивалі спортивних фільмів, Почесний диплом журі Міжнародного кінофестивалю спортивних фільмів 1967 р. в Кортіна д'Ампеццо), "Шахтарські бувальщини" (Срібна медаль за режисерську роботу, Москва, 1968), "Шахтарський характер" (Перший приз на кінофестивалі в Жданові та приз шахтарів Донбасу, нагорода на кінофестивалі фільмів про робітничий клас у Горькому), "Микола Амосов" (1971, Ломоносівська премія II ступеня 1973 року), "За і проти боксу", "Земле моя, доле моя", "Ода ботаніці" (1999, авт. сцен., реж.), "Шлях до себе. Григорій Усач. Письменник" (2002).

Як і Г.Т. Крикун, Т.О. Золоєв поставив декілька художніх фільмів і телефільмів, здебільшого на Одеській кіностудії: "За твою долю" (1972), "Кожний день життя" (1973, співав. сцен.), "Голубий патруль" (1974), "Відпустка, яка не відбулася" (1977, 3 серії), "Де ти був, Одіссей" (1978), "Друге народження" (1980), "Чекання полковника Шалигіна" (1981, авт. сцен.), "Весна надії" (1983, співав. сценарію), "В двох кроках від раю" (1984), "Скарга" (1986), "Миленький ти мій" (1992), "Ти пам'ятаєш наші зустрічі" (2003) тощо [4, 223]. Т.О. Золоєв, як і Г.Т. Крикун, поєднує творчу діяльність з кінопедагогічною.

Як згадував К.М. Крайній, Г.Т. Крикун, на відміну від В.П. Небери, давав повну свободу учням в творчості, попереджаючи, що в реальному кіновиробництві свободи в самовираженні може не бути. Однак з 2 курсу була відрахована Людмила Чаєвська та Анатолій Рупна, а Ірина Новак перейшла на кінознавчий факультет. Нині Н.О. Каплічна (Новак) заслужений працівник культури України (2004), один з організаторів республіканського кінофестивалю анімаційних фільмів, генеральний директор Міжнародного кінофестивалю анімаційних стрічок "Крок", працює в апараті Національної спілки кінематографістів України [4, 253].

Майстер хворів на цукровий діабет, після операції він монтував вдома, куди, за словами В.А. Костилевої, приходили студенти. Він багато розповідав про І.А. Савченка та багатьох митців, з якими йому пощастило працювати.

У своїй педагогічній діяльності на кінофакультеті КДІТМ художній керівник режисерської майстерні Г.Т. Крикун дотримувався принципів виховання молодих режисерів, які засвоїв на уроках О.П. Довженка, О.Й. Гавронського і Л.В. Кулешова.

Завдяки щоденнику Г.Т. Крикуна видно, як він копітко готувався до кожної лекції з кінорежисури, аби його учні отримали ґрунтовні знання.

Після отримання дипломів майже всі учні Г.Т. Крикуна пішли працювати на Київську студію науково-популярних фільмів ("Київнаукфільм").

Віталій Миронович Бабій зняв стрічки "Між ударами серця" (1969, Диплом за кращий науково-популярний фільм Першого республіканського фестивалю студентських робіт; Диплом "Робітничої газети" за майстерне відображення творчості народного умільця М. Сядристого, Перший Республіканський кінофестиваль "Людина праці на екрані", 1971), "Безпека праці гірників у шахтах" (1990, Диплом і Срібна медаль ВДНГ СРСР) та ін. [4, 38].

Людмила Василівна Борисова створила стрічки "Вершник, що скаче попереду" (1970), "Ми будемо" (1970), "Культура в СРСР" (1971), "Звідки приходять веселки" (1972), "Будь наготові!" (1973), "Пам'ять людська" (1974), "Ліса і озера Волині" (1974), "Художник Олексій Шовкуненко" (1975), "Скульптор Василь Бородай" (1976), "Художник Микола Глущенко" (1978), "Мій Пушкін" (1979), "Намалюй свою квітку" (1979), "Пам'ятник народного подвигу" (1981), "Яблуко і... анабіоз" (1980, Диплом Міжнародної виставки сільськогосподарської та харчової промисловості, Будапешт, 1980; Диплом Спілки кінематографістів СРСР за кращу режисерську роботу VI Всесоюзного кінофестивалю сільськогосподарських фільмів, Новосибірськ, 1980), "Слава над Славутичем" (1981), "Іду до тебе, птах" (1982), "Київський Некрополь" (1991), "Княжий пам'ятник" (1992) та ін. [4, 74].

Віктор Миколайович Гненний зняв фільми "Будинок тваринника", "Вчені – селу" (1969), "Молочнотоварна ферма", "Нескорений Прометей" (1970), "Російський соболь" (1971, Диплом Всесоюзного кінофестивалю рекламних фільмів, Москва, 1971; Диплом Міжнародного кінофестивалю рекламних фільмів, Варна, 1971), "Бульдозери" (1972, Диплом Всесоюзного кінофестивалю рекламних фільмів, Москва, 1972), "Чорно-білі телевізори" (1972), "Лосось" (1973, Диплом Всесоюзного кінофестивалю рекламних фільмів, Таллінн, 1973), "Природа і місто" (1973, Кришталевий кубок та приз мера м. Острави на Міжнародному кінофестивалі "Еко-фільм"), "Для тих, хто в дорозі" (1974), "У нашій країні", "Пошук алгоритму" (1975), "При єдності дій пролетарів. З історії створення Компартії України" (1978), "Виховання потреб" (1979), "Плануємо... ідеї" (1981) [7, 42].

Костянтин Михайлович Крайній на "Київнаукфільмі" зняв стрічки "Доля моя – хліб" (1986), "Що посіємо" (1987), "Що пожнемо?" (1988), "Обережно: наркоманія" (1989), "Рідна нива", "Під знаком біди" (1990), "Фольклор українського Закарпаття" (1991) та ін. [4, 305–306].

Віктор Гранін переїхав працювати на Ленінградську студію науково-популярних фільмів "Леннаучфільм".

Валентина Андріївна Костилева стала режисером-мультиплікатором. На студії "Українафільм" створила фільми "Вася та динозавр" (1971), "Казки про машини" (1975), "Тато, мама і золота рибка" (1976), "Із життя олівців", "Кам'яні історії" (1991), "Стародавня балада", "Мотузочка", "Ниточка і кошеня", "Приз" (1992), "Цап та баран" (1993), "Тополя" (1996), "Ходить гарбуз по городу" (1996, співав. сцен.) тощо [4, 298].

Донька відомого українського кінорежисера, сценариста Юрія (Георгія) Семеновича Лисенка, молодша сестра української актриси Ольги Георгіївни Лисенко, Оксана Георгіївна Лисенко, як і її тато, працювала на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О.П. Довженка, де як кінорежисер працювала на стрічках "Іду до тебе" (1974), "Біле коло" (1974), "Пауза" (1975), "Поцілунок" (1984), "За методом професора Лозанова" (1987). Як режисер-постановник зняла фільм "Біла Тінь" (1979, у співав. з Євгенієм Миновичем Хринюком) за мотивами однойменного роману Юрія Мушкетика [4, 345].

Юрій Семенович Некрасов на студії "Укртелефільм" був режисером-постановником стрічок "Дозвольте запросити" (1983), "Сто тисяч" (1990), "По-модному" (1992), "Сільські бувальщини" (1992) [4, 423].

Ю.С. Некрасов, К.М. Крайній, В.А. Костилева та інші учні Г.Т. Крикуна продовжують традиції свого вчителя, поєднуючи творчу роботу з вихованням молоді зміни митців екрану у творчих ВУЗах України.

На початку дослідження було визначено мету дослідження: дослідити та проаналізувати сторінки життя, творчості і кінопедагогічної діяльності уславленого українського режисера науково-популярного і художнього фільмів, кінопедагога, члена Спілки кінематографістів України Г.Т. Крикуна. Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що поставлені наукові завдання виконані: досліджено життєвий і творчий шлях Т. Крикуна від студента кінорежисерського факультету Київського державного інституту кінематографії до провідного режисера науково-популярного і художнього кіно; проаналізовано навчання Тимофія Крикуна в режисерській лабораторії О.П. Довженка при Київській кінофабриці; наведено список науково-популярних фільмів, знятих митцем на Київській кіностудії науково-популярних фільмів; розказано про три повнометражні художні фільми, зняті Г. Крикуном на Київській кіностудії художніх фільмів; реконструйовано невідомі сторінки його педагогічної діяльності на кінофакультеті КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого в першій майстерні режисерів науково-популярного кіно.

Утім, перспективи наукових розвідок залишаються великими, оскільки питання кінопедагогічної діяльності Г.Т. Крикуна у першій майстерні режисерів науково-популярного кіно на кінофакультеті КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого ще не достатньо вивчено.

Використані джерела

1. Галицкий В. О. Театр моей юности / Володимир Олександрович Галицкий. – Л. : Искусство, 1984. – С. 283.
2. Григор'єв Г. П. Що було, те бачив: спогади / Григорій Прокопович Григор'єв. – К. : Радянський письменник, 1966. – С. 223.
3. Диплом Київського державного інституту кінематографії // Архів Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого. – Особова справа Г. Т. Крикуна. – Арк. 6 зв.
4. Капельгородська Н. М. Кіномистецтво України в біографіях / Н. М. Капельгородська, Є. С. Глущенко, О. Р. Синько. – К. : АВДІ, 2004. – 712 с.
5. Крикун Г. Т. Записна книжка / Г. Т. Крикун [Приватний архів О. Я. Зоріної].
6. Особова справа Г. Т. Крикуна // Архів Київської кіностудії науково-популярних фільмів. – Ф. 1010. – Оп. 1 "л" (доп). – Спр. 189. – Арк.
7. Спілка кінематографістів України. – К. : Мистецтво, 1985. – 179 с.
8. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 10.
9. ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 4. – Спр. 75.